

ВСТУП ДО КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

«Вступ до концепції прав людини»

Навчальний посібник «Вступ до концепції прав людини» включає в себе адаптовані версії тексту лекції та статей відомого російського правозахисника Андрія Юрова. Призначений для слухачів Київської школи прав людини та демократії та буде корисний усім, хто цікавиться сучасною концепцією прав людини. Переклад на українську мову Ольги Кіржой.

Посібник підготовлено правозахисною організацією «Центр Громадянських Свобод» в рамках проекту «Підтримка правозахисного фокусу у період кардинального оновлення влади», що здійснюється за підтримки проекту ПРООН «Громадянське суспільство задля розвитку демократії та прав людини в Україні», що реалізовується за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ Данії.

Думки, висновки чи рекомендації належать авторам чи упорядникам видання та не обов'язково відображають погляди Міністерства закордонних справ Данії, Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй чи інших агентств ООН

Призначено для безкоштовного розповсюдження.

ЗМІСТ

Про підходи до прав людини та їхнє вивчення	5
Вступ до концепції прав людини	13
I. Генезис прав людини	14
1. Обмеження публічної влади всередині держави	16
2. Обмеження влади держави в цілому (обмеження суверенітету держави) ...	18
3. Можливість зміни ситуації та незгоди з владою	19
II. Права людини та демократія	22
III. Права людини як права і свободи	26
1. «Вертикальність» прав людини	26
2. Свободи, права і «завдання держави»	30
3. Права людини як фундаментальні права. Стандарти прав людини. «Покоління» прав людини	33
Права людини і політика, або чому держава не може обійтись без правозахисників	37
I. Права людини і політика (уявна схожість і базові відмінності) ..	38
1. Політика і права людини – підходи і проблеми	38
2. Мова і права людини	40
3. Права людини і політика	41
4. Громадські проблеми і права людини	45
II. Роль правозахисників та правозахисних організацій в сучасній державі	48
1. Правозахисники і держава	48
2. Правозахисники і влада	49
3. Захист прав людини як спосіб змінити систему	50
Що ж з усім цим робити юним (і не дуже) правозахисникам?	52

Про підходи до прав людини та їх вивчення

Перш ніж почати вивчення права або принципів прав людини, зупинемось на самому підході до того, що і в якій послідовності можна вивчати в цій темі і з чим нам доведеться зіткнутися на цьому шляху. Спочатку варто згадати такі важливі моменти:

1. Права людини як три проблеми

Теза, яку далі буде досить докладно розглянуто, ґрунтується на тому, що в словосполученні «права людини» закладені три моменти, які, з одного боку, начебто всім зрозумілі, з іншого боку, дуже суперечливі (проблема «людини», проблема «права» і проблема їх співвідношення). Саме складністю понять «право» і «людина» та їх зіткненням формується ідеологічна основа і, можливо, суперечність, яка закладена в словосполученні «права людини».

2. Права людини як взаємовідносини людини (одиниці) і влади, меншості і більшості

Права людини — це завжди відносини людини і влади (меншості і більшості). Завжди. В цілому — це проблеми зіткнення одиниці і маси, яка нерідко проявляє себе у вигляді величезної машини, що зветься державою. Права людини завжди про це. Що б ми не говорили. І це ще й дуже комплексне, філософське, емоційне питання, а не просто розмова про звичайні правові норми.

І кожного разу ми повинні усвідомлювати це драматичне зіткнення одиниці з величезною державною машиною або з масою, «більшістю».

Права людини, якщо ми й справді хочемо ними займатися

Почнемо з базових понять. Що є «порушенням прав людини»? Будь-яка несправедливість, порушення якогось конкретного закону або щось інше? І взагалі що це таке — «права людини»? Філософська концепція, добрі й нездійсненні мрії або струнка правова система? Тільки відповівши на ці питання, можна буде вести розмову про те, як можна і потрібно захищати права людини (принципи, механізми та інструменти захисту).

Зараз стало особливо важко говорити про поняття «права людини». Особливо якщо нас цікавить не тільки «історія і філософія», а й чіткі механізми захисту прав людини, тобто способи захисту конкретних людей в конкретних обставинах. І в першу чергу в колишніх соцкраїнах, де довгі роки такого поняття не існувало, а до сьогодні так і не склалася єдина традиція розуміння та реалізації прав людини.

Справа ускладнюється ще й тим, що про права людини говорити стало раптом модно, як колись модно було говорити про демократію, гласність та правову державу, а зараз — ще й про громадянське суспільство. «Правами людини» стали називати що завгодно — від «права на дешеве пиво» до «права чиновників на спокій і сон посеред робочого дня» (пов'язаного із заборною всіх мирних демонстрацій під вікнами чиновників, що відпочивають). Стало модно називати себе «правозахисниками» і при виникненні будь-якої проблеми заявляти про порушення прав людини. І роблять це часто ті, хто нічого не розуміє ні в загальноприйнятому міжнародному підході до прав людини, ні в філософії, принципах й етиці правозахисного руху (як російського, так і міжнародного).

Тому і в процесі навчання концепціям прав людини, і в застосуванні механізмів захисту прав людини виникає цілий ряд проблем:

- нерозуміння того, що ж таке насправді права людини і чи вони мають безпосереднє відношення до повсякденного життя мало не кожної людини;
- плутанина між чіткими й загальноприйнятими нормами прав людини і більш широкими суспільними інтересами, пов'язаними з відчуттям якоїсь несправедливості;
- змішування понять правозахисної і політичної діяльності: правозахисників звинувачують в політичній діяльності на підставі зовнішньої схожості деяких форм протестних дій, а іноді й самі правозахисники не можуть чітко розділити ці дві сфери й втручаються у сферу політики;
- визначення ролі і місця міжнародних стандартів прав людини в правовій системі наших держав;
- вибір стратегії дій зі зміни чинної системи в бік поваги й дотримання прав людини з боку держави (влади).

ВСТУП ДО КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

В якості одного з варіантів можна запропонувати просту схему, що описує два різні підходи до прав людини.

Перший, найважливіший, світоглядний підхід розглядає права людини як *переконання, систему цінностей, філософську концепцію* (тобто як захист справедливості й людської гідності). Він допомагає відповісти на питання, *що таке людина і чому права людини повинні бути захищені*.

Це концепція. І вона говорить про те, що люди народжуються рівними, наділеними гідністю тощо. Одні в це вірять, інші не вірять. Дехто вважає, що люди зовсім не народжуються рівними, багато хто не визнає за іншими ніякої гідності від народження. Але теорія прав людини все-таки заснована на визнанні таких рівності й гідності.

До речі, є дуже цікавий документ — Загальна декларація прав людини, яку ухвалили у 1948 році. І серед багатьох чудових статей, там є перша стаття. Чомусь мало хто звертає увагу, що в ній наведені характеристики люди-



Схема 1

ни: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства». Тобто якщо хтось, нехай і прямоходячий, *не наділений розумом або совістю або й тим, й іншим* (особисто я таких зустрічав), то він, з точки зору Декларації, *людиною не є*; тому природно, що весь перелік прав

і свобод на нього не поширюється. Це, звичайно, майже жарт. Але тут є надчим замислитися.

Другий підхід, що часто в ідейному плані базується на першому, *визначає права людини як чіткі правові норми і механізми, що ефективно працюють: те, що в міжнародній термінології часто називають «міжнародне право прав людини»*. Він допомагає відповісти на питання, *як реалізувати права людини, хто повинен стежити за дотриманням прав людини і яким чином людина може захистити себе, якщо її права людини порушуються*.

Це перш за все розмова про права людини з точки зору правових норм.

І якщо ми з вами дійсно хочемо захищати права людини (свої або чужі), ми просто зобов'язані перш за все керуватися другим підходом, але мати переконання відповідно до першого. Другий підхід полегшить нам завдання, тому що ми можемо оперувати не абстрактними поняттями справедливості і несправедливості, а чіткими правовими нормами. Може скластися враження, що багато норм, що стосуються саме прав людини, занадто «загальні» (свобода слова, асоціацій, зборів тощо) та майже не зачіпають повсякденне реальне життя людей. Але це не так. Якраз права людини стосуються життя кожного з нас безпосередньо.

Візьмемо таке важливе та записане у різних документах з прав людини право, як «право на справедливий судовий розгляд» (стаття 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод). Ознаки справедливого суду, з точки зору Конвенції, — публічність, незалежність, неупередженість, ряд інших і, зокрема, доступність. Проілюструємо це парою прикладів.

Приклад 1. Доступність.



Уявіть, тільки на підставі цієї однієї ознаки майже всі суди в Росії (та й у багатьох інших країнах Східної Європи і Азії) можуть бути визнані недоступними через те, що будівлі судів не обладнані пандусами. З цієї причини для інвалідів-візочників навіть одноразове відвідування суду становить значну проблему. Таким чином, частина дієздатних громадян по суті обмежена в праві на судовий захист. Наявність пристосувань для візочників — міжнародний стандарт, який дуже легко перевіряється простим візуальним спостереженням: пандус або є, або немає; суди за цією ознакою або доступні, або ні.

Приклад 2. Про справедливість судів. А ще про те, наскільки права людини – про нас і про наше життя.

У Воронежській області за кілька років накопичилося близько двохсот тисяч (200 000!) невиконаних рішень судів, в основному через несплачені пенсії, компенсації тощо.

Що це означає?

Люди не отримували грошей. Йшли до суду. Суд визнавав їх правоту, виносив рішення, але... рішення не виконувалися! Іноді багато років.

Просто порівняйте: 2,5 млн. жителів Воронежської області (що дорівнює населенню Латвії) і близько двохсот тисяч не виконаних рішень! Це повністю дискредитує судову владу. Адже кожна десята людина тут знає, що стосовно неї рішення суду не виконано.

Ідея суду полягає в тому, що суд — це універсальний арбітр у відносинах між людьми і у взаємовідносинах людей та держави. І суди начебто приймають справедливі рішення, але добитися їх виконання вони не можуть. Але якщо рішення судів не виконуються, то, виходить, судова система не працює. Мабуть, потрібно звертатися не до суду, а до «братків» або ще до кого-небудь.

Зараз, наскільки мені відомо, за кількістю скарг в Європейський суд з прав людини Воронежська область лідирує чи не серед всіх російських регіонів, з Чечнею включно, саме у зв'язку з невиконанням судових рішень, тобто тільки за 6-ою статтею Конвенції.

На цьому прикладі можна побачити два тонких моменти.

По-перше, всі скарги в Європейський суд подаються не з приводу самих пенсій. Хоча дуже часто журналісти пишуть, що в Європейському суді виграно справу з приводу компенсації чорнобильцям або з приводу несплачених пенсій тощо. У реальності, на жаль, люди не можуть звертатися до Європейського суду з приводу будь-яких соціальних прав, включаючи пенсії і компенсації. До Європейського суду можна подати скаргу не на те, що пенсію не платять, а на те, що стосовно якоїсь людини рішення суду не виконується. Це дійсно дуже тонкий момент. Коли ми починаємо працювати з міжнародними правозахисними механізмами, ми повинні розуміти, що, наприклад, в Європейський суд не можна поскаржитися на несплату пенсії, тому що в Європейській конвенції немає «права на пенсію». Але якщо за таким «соціальним правом» ми виграли справу в будь-якому місцевому суді, а воно не виконується, то тут вже мова піде саме про порушення «права на справедливий суд», а значить — про порушення 6-ої статті Конвенції.

По-друге, важливим моментом є сам підхід міжнародних правозахисних структур. Так, рішення Європейського суду неможливо ані оскаржити, ані

«не виконати». Якщо європейська держава є членом Ради Європи, значить вона знаходиться під юрисдикцією Європейського суду. І тут є ще одна цікава особливість. У більшості європейських «континентальних» країн (включаючи СНД) право не прецедентне. Але тим не менш всі рішення Європейського суду практично носять прецедентний характер, причому не тільки по відношенню до рішень по цих країнах, але з приводу будь-яких нових тлумачень норм Європейської конвенції.

А це означає, що, ймовірно, *кожен суддя*, навіть самого «низового» рівня, повинен знати всі рішення Європейського суду і використовувати їх у своїх справах як прецеденти. Але при цьому більшість суддів країн Східної Європи взагалі ніколи не навчали використовувати прецеденти. Вони й постанови Верховного суду не завжди читають, хоча й зобов'язані (часто для них ці рішення формально мали б бути прямим керівництвом до дії). А вже змусити їх читати рішення Європейського суду — це щось фантастичне.

У країнах же Центральної Європи серйозні зміни в цьому напрямку вже відбулися. У багатьох суддів на столах лежать томи з рішеннями Європейського суду з коментарями, і вони ними намагаються користуватися навіть в місцевих, локальних справах, що стосуються порушень прав людини (у чому, власне, і полягає ідея Європейської конвенції — в застосуванні її саме на національному рівні, а не тільки у виняткових випадках на рівні Європейського суду!). Є безліч подібних стандартів, що стосуються повсякденного спілкування громадян з поліцією або можливості отримати важливу інформацію з державного органу. І кожен раз, звернувшись до вже закріплених на міжнародному рівні правових стандартів, ми можемо чітко визначити, чи є «факт порушення прав людини» або ж мова йде просто про «проблеми» або «несправедливості».

І останнє. Кілька слів про популярну «теорію природного права». Чи можемо ми вважати права людини «природними правами»? І так, і ні.

Ми повинні розуміти природу цього «природного» (тобто як би «природного») права. Наскільки ці права «вмонтовані» в природу або є результатом людської гуманітарної діяльності та укладених угод?

Наприклад, сила тяжіння — природна. Якщо ж поглянути уважно, то ніяких «споконвічних природних» прав ми не знайдемо. Треба розуміти, що право — це договір між людьми. Немає людей — немає прав. На безлюдному острові ніяких природних прав немає. Крокодил не знає про «природне право людини на життя», тому цілком може захотіти поснідати, проходячи повз людину, або хоча б відкусити великий шматок... Місцеві гамадрили теж не знають

про «природне право людини на особисту недоторканність» — прибігають вночі і починають стрибати або красти останні припаси...

Інакше кажучи, якби права були дійсно «природними», то у природу це було б неодмінно «вбудовано». Як сила тяжіння. Але, на жаль, нічого подібного не спостерігається...

Однак ми домовилися вважати їх «природними», тобто властивими всім людям, виходячи із загальних гуманістичних принципів і гідності особистості. А значить, це продукт нашої гуманітарної діяльності, нашої угоди.

Якщо це добре розуміти, то проблем немає, але якщо намагатися виводити права людини з «природи цього світу», така концепція може бути не тільки неефективною, але й трішки небезпечною.

частина перша

Вступ до концепції прав людини

I. Генезис прав людини

Починаючи серйозну розмову про права і свободи, *а тим більше про права людини*, важливо повернутися до визначення «прав людини» і зрозуміти, *про які права ми говоримо*: про всі права взагалі, що їх мають люди певної держави (або навіть незалежно від того, на території якої країни вони знаходяться), про систему законів, про систему права в цілому тощо. А також — як би це не здавалося спочатку дивним — *Про права якої людини йдеться*. (Тобто хто це — людина. Чи є людиною двотижневий ембріон, повністю паралізований старик або смертельна хвора сліпоглухоніма дитина?) Чи все тут так просто, як здається на перший погляд?

Анекдот з брежнєвських часів:

«Повертається делегат XXV з'їзду КПРС в своє рідне далеке північне селище. Збираються жителі в клубі, або в головній юрті, на збори. Стіл покритий червоним сукном. Всі чекають найголовніших новин і керівних вказівок. А делегат каже: „Тепер я знаю: все в ім'я людини, все для блага людини! І я навіть бачив цю людину!“»

Що стосується «правової точки зору» прав людини, то в сучасному світі (наприклад, якщо враховувати оонівську і європейську системи захисту прав людини) термін «права людини» зазвичай вживається тільки в разі відносин людини (з одного боку) і влади (з іншого боку) і тільки у зв'язку з невеликою кількістю (20–30 пунктів) загальноприйнятих так званих фундаментальних прав. Але, щоб дійсно детально розглянути це, а головне — зрозуміти, як це використовувати на практиці, нам доведеться водночас розглянути багато інших питань. І перший з них — генезис, виникнення і розвиток поняття «права людини».

Нам здається важливим, не вдаючись у теорію та філософію права взагалі, виділити кілька основних моментів, що стосуються власне прав людини.

ПЕРШЕ. *Кожна людина, кожна особистість наділена певним набором фундаментальних прав безпосередньо через своє людське походження. Або, якщо*

хочете, через людську гідність, якою наділені всі люди — від народження і до смерті. І ці права ніяк не пов'язані з приналежністю людини до будь-якої соціальної групи або класу, а належать їй персонально.

Потрібно визнати, що таке уявлення склалося досить пізно. Воно не було характерним не тільки для архаїчного світу, але й для античної та ранньо-середньовічної цивілізації.

У Стародавній Греції та Стародавньому Римі права визначалися приналежністю людини до певної соціальної групи або класу. Якщо ти громадянин цього полісу або іноземець, громадянин іншого полісу, навіть раб, з тобою та твоїми правами все зрозуміло — статус визначає права. Але якщо ти не належиш до жодної соціальної групи, то в тебе взагалі немає ніяких прав. Тому вищою мірою покарання в багатьох традиційних суспільствах є вигнання, що прирівнюється до позбавлення навіть права називатися людиною. Вигнанця можна вбити просто так, як тварину, і ніякого обряду похорону над тілом проведено не буде.

Коли Платон ДАВ визначення, що мало великий успіх: «Людина є тварина з двома ногами, позбавлена пір'я», Діоген обскуб півня і приніс до нього в школу, оголосивши: «Ось платонівська людина!»

Так що у високоінтелектуальному античному світі людина, яка не належала до жодної соціальної групи або була вигнанцем, дійсно могла вважатися обципанним півнем.

Момент, з якого ембріон або плід визнається людиною, дуже сильно різниться в різних культурах. Наприклад, в Німеччині зародок вважається людиною з дев'ятого тижня вагітності, коли закінчується ембріональний період, а в Нігерії і ряді інших мусульманських країн — з моменту зачаття. У Росії дитина вважається людиною навіть не з моменту появи на світ, а з моменту перерізання пуповини. Якщо вагітну жінку сильно поб'ють на вулиці і вона втратить дитину, то в Росії злочинців судитимуть за нанесення тяжких тілесних ушкоджень, а в Німеччині — за вбивство.

Чи будуть людські клони визнаватися людьми з усіма наслідками, що випливають з цього? Поки здається, що це питання належить до сфери фантастики, але можливо, що вже досить скоро нам доведеться на нього відповідати.

ДРУГЕ. Що це взагалі таке — *права*? Не *право* (англійською — *закон*), а саме окремі права? Питання, над яким корисно поміркувати тим, хто збирається серйозно займатися правами людини. Я не зможу тут дати єдиного чіткого визначення, але можна сказати, що права — це наше інтуїтивне розуміння

власних можливостей, яке з'являється в той момент, коли ми стикаємося з будь-якими обмеженнями. Іншими словами, права виникають тільки на кордонах. Наприклад, поки не стали забороняти збиратися на вулицях і площах міст, нам і в голову не приходило, у нас що є *право на збори* — ми просто вільно виходили куди нам заманеться. Якщо ретельно проаналізувати кожне з прав, стануть зрозумілі чіткі його межі.

Міркуючи про права людини, начебто очевидно, що в першу чергу потрібно говорити про обмеження публічної влади. Але, як і розуміння загальності прав людини, думка, що будь-яка публічна влада повинна бути обмежена, прийшла до людства також досить пізно. А, наприклад, в країнах колишнього СРСР, вона ще й досі як слід не прижилася. Мені здається, більшість населення вважає, що якщо володар хороший, то влада у нього може бути й необмеженою, обмежувати ж потрібно тільки погану владу. Такий підхід є досить небезпечним.

Зупинимося на трьох принципових елементах:

- обмеження публічної влади всередині держави;
- обмеження влади держави (обмеження суверенітету держави);
- можливість зміни ситуації і висловлення незгоди з владою.

1. Обмеження публічної влади всередині держави

І тут знову є три важливих моменти.

1. Обмеження виконавчої влади

Саме ця гілка влади спершу видавалася як «єдина і неподільна» і мало не надана «вищими силами». Вдалий приклад її обмеження — підписання в 1215 році королем Англії Іоанном Безземельним Великої хартії вольностей (див. документ, який, до речі, частково діє у Великобританії дотепер!).

Англійський король Іоанн Безземельний (який, до речі, був молодшим братом Річарда Левове Серце і якого ми знаємо у кількох художніх творах — наприклад «Айвенго» Вальтера Скотта — під ім'ям принц Джон) був невмілим воєначальником і слабким політиком і до 1206 року втратив всі англійські володіння на континенті, за винятком Аквітанії, а потім став вводити найрізноманітніші податки, в тому числі дуже екзотичні й несправедливі. Це безпосередньо торкнулося інтересів баронів, адже саме через них король збирав всі податки — не було ще «федеральних податкових служб» тощо.

Почалася громадянська війна. Король втік з Лондону і замкнувся в одному зі своїх замків. І ось, 15 червня 1215 року на лузі Раннімед поблизу міста Віндзора Іоанн був змушений зустрітися з баронами і скріпити печаткою Великої хартію вольностей. Втім, у нього був вибір – піддатися ряду «медичних експериментів» (тобто йому погрожували тортурами, а значить, готувалися порушити статтю 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод).

У самій Хартії є багато цікавих і важливих положень, наприклад про права міст і міське самоврядування, про організацію судочинства. Але головне – був створений новий орган, Рада 25 баронів, прообраз парламенту, – представницька влада, яка обмежила королівську, сиріч виконавчу, владу, причому в самому принциповому для баронів питанні – відтепер король не міг одноосібно запроваджувати нові або збільшувати старі податки.

2. Обмеження всіх гілок влади «загальним універсальним законом, який прийняв народ».

Ілюстрацією може служити, наприклад, конституційний процес в США в другій половині XVIII століття, коли не *король* або *король і парламент разом*, а *народ* встановив деякі правила для всіх гілок влади. Та ще й сформував особливі органи, які б не дозволяли окремим гілкам влади вторгнутися в компетенцію інших і тим більше перевищувати ті повноваження, які їм чітко визначила Конституція (вищий або конституційний суд). І це стало початком дії принципу «людина може все, що Конституцією прямо не заборонено, а влада — лише те, що Конституцією для неї прямо дозволено», який справив революційний переворот у свідомості самих громадян і їх ролі у власній державі: народ — суверен, а органи влади — найнятий менеджер.

17 вересня 1787 року, незабаром після закінчення війни за незалежність Сполучених Штатів Америки, на Конституційному конгресі у Філадельфії приймається Конституція, в якій народ встановлює «вищі правила» для всіх гілок влади. Американці вирішили, що будь-яка влада повинна діяти за законами, встановленими народом, і над будь-якою владою повинен бути якийсь загальний закон. Вони назвали його Конституцією. Ви напевно знаєте, як вона починається: «Ми, народ Сполучених Штатів ...» (До речі, і Конституція Російської Федерації починається подібним чином: «Ми, багатонаціональний народ Російської Федерації...») Якщо ж почитати далі, то ми побачимо, що права і свободи людини й громадянина визначають сенс, зміст і застосування законів, діяльність законодавчої і виконавчої влади, місцевого самоврядування і забезпечують правосуддям. Вже й не знаю, наскільки точно це реалізується на практиці ...)

До речі, ідею про те, що органи влади це не більше ніж менеджер, яка лежить в основі конституційного ладу, в багатьох країнах поки не можуть усвідомити і продовжують вважати, що влада – такий собі всемогутній володар, який за своїм бажанням наділяє людей деякими правами і в будь-який момент може їх відібрати; влада володіє всіма природними

багатствами, розпоряджається всіма ресурсами і т. ін., а люди повинні радіти й тому, що їм перепадає, та принижено просити милостей.

Ким багато з нас поки себе відчують? Людьми, які приходять до чиновників вимагати виконання закону, або безправними прохачами?

3. Обмеження «адміністративної влади»

Головна ідея цього етапу — обмеження влади конкретного чиновника чи органу влади (мова йде все про ту ж саму виконавчу владу, але не рівня уряду, який якраз обмежений парламентом і до якого далеко, як до місяця, а про «низовий рівень», де потрібні швидкі й ефективні рішення).

У деяких країнах, таких як Німеччина і Австрія, ще в кінці XIX століття почали з'являтися спеціалізовані *адміністративні суди*, де громадянин, щодо якого прийнято несправедливе рішення будь-яким чиновником, може не тільки опротестувати дії цього чиновника, але й «покарати» його. У більшості ж країн подібні справи знаходяться в компетенції звичайних цивільних судів, які завалені величезною кількістю найрізноманітніших справ і не завжди готові швидко і неупереджено розглядати такі справи.

2. Обмеження влади держави в цілому (обмеження суверенітету держави)

XX століття, а точніше 1945 рік (Статут ООН) і 1948 рік (Загальна декларація прав людини). Мабуть, вплинув моторошний досвід Другої світової війни, що стала можливою значною мірою в наслідок культивованого Лігою Націй принципу *невтручання у внутрішні справи* інших держав (навіть якщо там відбувається справжній геноцид, винищуються сотні тисячі і мільйони, права людини порушені і розчавлені). Саме те, що інші держави дотримувалися цього принципу, дозволило Гітлеру розпочати кривавий шлях всередині Німеччини і продовжити його за її межами. Європа з лишком заплатила за власні помилки.

Саме *потенційною можливістю* втручання міжнародної спільноти у внутрішні справи окремих держав в разі масових й грубих порушень прав людини й почала відрізнятися нова система ООН. Звичайно, сам механізм так до кінця і не відпрацьований і часто дає збій, але *принцип* затверджено.

Якщо подивитися, з кого почав Гітлер в 1933–1934 роках масове знищення, то виявиться, що не з євреїв, не з циган і не зі слов'ян. Першими жертвами нацизму стали «справжні арійці» – оголошені «неповноцінними» психічнохворі та геї. Європа на це не реагувала, тому що Німеччина була захищена принципом Ліги Націй про невтручання у внутрішні справи і могла скільки завгодно безкарно знищувати геїв, євреїв, комуністів, соціал-демократів, інтелігенцію тощо. А якби міжнародне співтовариство втрутилася? Вермахт був ще слабким ... Недалекоглядність обернулася катастрофою.

Після війни була придумана нова концепція, нова структура – Організація Об'єднаних Націй. І вже в Статуті цієї міжнародної організації з'явився термін «права людини». Визначено, що кожна держава зобов'язана сприяти загальній повазі і дотриманню прав людини і якщо яка-небудь держава відмовляється це робити, то міжнародне співтовариство має право втрутитися. Не тільки встановити економічні санкції, але й навіть ввести війська. Але лише за рішенням Ради безпеки ООН. Вона для цього й була створена.

Наскільки цей принцип дотримується? Наскільки все чесно? Питання відкрите і багато в чому впирається в політику. Але якщо ми самі будемо серйозно ставитися до принципу пріоритету прав людини над «державним суверенітетом», то можемо вимагати від держав його дотримання.

Безумовно, є приклади – як позитивні, так і негативні – втручання ООН у внутрішні справи країн, де масово порушуються права людини. Але важливо, що суверенітет окремої країни став обмеженим.

До речі, ще один цікавий момент. У мене був застарілий комп'ютерний перекладач. І в ньому словосполучення «права людини» перекладається як «rights of man». І це правильно, точніше було правильно. Цей варіант використовувався до 1945 року. Тому що «man» – це і чоловік, і людина. Французькою досі так і пишеться. Однак подібне слововживання викликало виняткове неприйняття у Елеонори Рузвельт, яка брала участь у розробці документів ООН, і вона наполягла на новому терміні – «human rights». Хоча в англійській мові неможливо просто вжити «human» як іменник, можна – «human beings» (людські істоти, люди). Але термін з'явився ...

3. Можливість зміни ситуації та незгоди з владою

У будь-якій сучасній державі мають існувати механізми зміни ситуації через зміну системи. Тобто мають існувати процедури мирного та конструктивного виступу людей проти влади, якщо влада не збирається покращувати ситуацію, особливо – поважати права і свободи громадян. Тут, звичайно, мова не йде про заколоти, революції, тероризм – що зневажає права і свободи людей нерідко ще більше, ніж сама влада, – а про

право на мітинги, мирні зібрання, незалежні організації тощо. Якщо ж таких механізмів немає, якщо вони не закріплені законодавчо й не забезпечені *реально*, то права людини дотримуватися не будуть. Про них можуть кричати демагоги, але існувати вони будуть тільки в деклараціях. Бо люди позбавлені можливості мирними та ефективними способами боротися з всесиллям влади. І тоді держава починає нагадувати поставлений на вогонь чайник з запаяними кришкою та носиком. Якщо немає жодної «дірки для пари», чайник обов'язково вибухне — і для володарів, і для країни все закінчиться катастрофою.

Росія в 1917 році нагадувала такий чайник: у опозиційної інтелігенції не було реальної можливості діяти мирно, не через революцію (я не збираюся висловлювати політичні уподобання, вихвалити «білих» чи «червоних», я маю на увазі загибель мільйонів ні в чому не винних мирних жителів — жінок, стариків, дітей, які загинули в топці Громадянської війни).

Будь-яка влада, закручуючи гайки, підкладає під себе бомбу. Обов'язково потрібно, щоб в кришці чайника була дірочка. У цьому сенсі будь-які права й свободи, наявність опозиції, вільної преси — це свого роду клапан, запобіжний механізм, щоб люди могли якимось чином впливати на ситуацію та змінювати її мирно, а не доводити справу до бунту.

ТРЕТЄ. *Право як універсальний регулятор.*

Ми розглянули, з одного боку, концепції пов'язані з поняттям людини і людської гідності, з іншого боку, відносини між людиною і владою (ті самі відносини, які, власне, й відносяться до сфери прав людини). Тепер має сенс поговорити про Право. Природно, формат посібника не дозволяє серйозно й детально зупинитися на цій темі, але є чудові підручники з теорії походження права. Тут нам важливо відзначити, яку роль в концепції прав людини грає Право. Право як якийсь вищий і справедливий Закон. І як він реалізується в чинних законодавчих актах.

Відсутність Права як універсального регулятора відносин означає всесилля сильного й беззахисність слабкого. Якщо немає права або воно зневажається, то немає ніякого способу відстояти справедливість, немає способу встановити справедливий «правила гри» у вигляді законів, немає способу захиститися від диктатора або знахабнілого чиновника.

Може саме це ставлення захисників прав людини до Права й визначило їх найменування російською мовою — «правозахисники».

Висновки

Отже, ми виділили три важливих історичних моменти в формуванні сучасної концепції прав людини:

- визначення цінності й значущості окремої людської особистості;
- розуміння необхідності обмеження будь-якої публічної влади та наявності можливості змінювати ситуацію, в т.ч. не погоджуючись з владою;
- наявність Права як універсального регулятора відносин.

Все, про що ми говорили, з одного боку, дуже просто, але, з іншого боку, люди в багатьох країнах досі дуже мало вірять в те, що владу можна обмежити не тільки на словах, але й в реальності, що можуть бути механізми мирної зміни ситуації, створені самою владою (якщо вона розумна). Проте ряд країн показує нам приклад і дає надію, було б тільки активне бажання самих громадян.

Проблема ще й в тому, що до тих пір, поки люди не *повірять* в реалізацію цих принципів, і хорошого нічого *не буде*. Так було, наприклад, в сталінські часи. Люди в багатьох країнах «соціалістичного табору» були впевнені у всесиллі влади, і вона такою стала.

Значить, завдання — розірвати це порочне коло. І це завдання не лише для правозахисників. Це завдання для самих громадян, якщо вони дійсно хочуть користуватися правами та свободами, жити під «захистом права» й не бажать своїй країні кривавих потрясінь.

II. Права людини та демократія

Коли ми говоримо про демократію — поняття, яке є базовим для сучасних держав, зокрема для тих, які входять до Ради Європи — ми повинні розуміти, що це за форма правління і чим вона відрізняється від інших. Якщо відволіктися від прямого перекладу з грецького (*демос* + *кратос* = влада народу) і вдуматися в *механізм* формування влади, то монархія — влада однієї людини або однієї сім'ї, аристократія — влада якоїсь групи, касти, соціальної верстви, а демократія — влада більшості (серед тих, хто має право голосу). Більш того, *історично* вона так саме й виникла!

Але тут є серйозне питання: якщо демократія — це влада більшості, то чи добра вона в чистому вигляді, коли в ній немає інших елементів? Ще 70 років тому більшість в будь-якій країні могла прийти до влади й встановити будь-який порядок, який вважала б за потрібне, при цьому така держава вважалася б абсолютно демократичною! Можна згадати два історичні приклади трагічних наслідків необмеженої влади більшості («необмеженої примітивної демократії»).

Античність. Філософ Сократ був засуджений на смерть абсолютно демократичним чином афінським ареопагом «за розбещення молоді», тобто за те, що навчав молодь критично ставитися до авторитетів, «сумніватися в усьому» й мислити самостійно (за те, що на сучасній мові називається «правозахисною та цивільною освітою» — чим займається тут і ваш відданий слуга). Ім'я Сократа відомо всьому світу, а імена тих, хто голосував за його смерть (мало не 90% ареопагу!), мало кому відомі.

XX століття. У 1932 році в Німеччині двічі проводилися дострокові парламентські вибори, і обидва рази на них перемагала Націонал-соціалістична робітничка партія. Все було абсолютно демократично — Гітлер не використовував якісь особливі політтехнології, не було також і підтасовок, програма нацистів також була всім відома. Іншими словами, формальні демократичні процедури були дотримані. Звичайно, захоплення влади нацистами у 1933 році до демократії стосунку вже не має, але все почалося з того, що вони отримали більшість місць в парламенті на вільних і демократичних виборах.

Якщо демократія загрожує подібного роду жахливими наслідками, то виникає питання: чи можна щось зробити з демократією, щоб її реалізація навіть потенційно не могла б привести до них? Адже виходить, що більшість, отримавши владу демократичним способом, може зробити з меншістю все що захоче, аж до фізичного знищення.

Треба розуміти, що всі ми належимо до тих чи інших меншин. І не тільки до таких специфічних, як національні, сексуальні або релігійні. Суспільство ділиться на меншини по величезній кількості ознак. Наприклад, студенти — то є меншість відносно всієї молоді, молодь — це, безумовно, меншість відносно всього населення країни, жителі Росії — це меншість відносно жителів країн Ради Європи. І так у всьому. Нарешті, в граничному мінімумі найменша меншість складається з однієї людини, тому що кожна людина унікальна і неповторна.

Якби демократія в чистому вигляді (виключно як влада більшості) тріумфувала сьогодні, то, наприклад, був би можливий референдум, за рішенням якого в одному регіоні РФ влаштували б звалище всіх ядерних відходів, що ввозяться в Росію (припустимо, в Тамбовській області). Результати подібного референдуму (волі більшості) передбачити легко: жителі всіх інших регіонів (більшість) з радістю проголосують «за», може бути, за винятком жителів сусідніх областей.

В умовах сучасної демократії саме права людини є стримуючим фактором для будь-якої влади, для будь-якої більшості. Концепція прав людини була вбудована в демократію як *щит*, який захищає меншини, включаючи найменшу меншість — окрему людину, неповторну у своїй індивідуальності. І права людини дають шанс меншості вижити при будь-якій владі, оскільки кожен розуміє, що існують якісь базові принципи, які порушувати не можна. Є якась межа, яка не може бути порушена ніякою владою, ніякою більшістю.

Отже, перший важливий момент: права людини — це те, що запобігає фатальності конфлікту між більшістю і меншістю, це щит, який захищає меншість, перешкоджає більшості здійснювати насильство над меншістю.

Другий важливий момент: права людини — це набір *фундаментальних прав*, які закріплені на міжнародному рівні. Так, більшість може встановлювати свою владу і порядки, але не може довільно саджати в тюрми, відбирати власність, скасувати презумпцію невинності. І це стало можливим тільки після Другої світової війни, коли права людини стали міжнародними нормами. В сучасному уявленні права людини діють як міжнародний механізм, який стримує будь-яку державу від грубих і масових порушень прав представників меншин, тому що

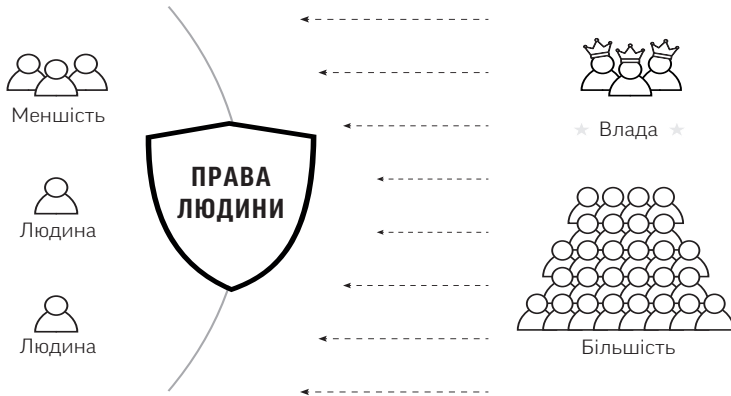


Схема 2

в протилежному випадку міжнародне співтовариство має законні підстави втрутитися в ситуацію. І якщо, наприклад, хтось на місцевому рівні спробує провести референдум з питання про передачу квартири якогось правозахисника («агента впливу західних держав») під притулок для бездомних песиків, то, хоч і можна передбачити його (референдуму) сумний результат, сама така спроба повинна бути визнана незаконною. Європейська конвенція з прав людини відразу покаже, які саме статті (міжнародні стандарти) будуть порушені, тобто можна буде сказати, які права людини (правові норми), визнані міжнародним співтовариством, порушить влада, яка взяла на себе відповідальність за їх дотримання та повагу на своїй території. І хоча права людини часто відображені в конституціях (тобто на національному рівні), дуже важливо, що це міжнародний стандарт.

Напевно вам відомо, що в ієрархії російських законів відразу після Конституції йде міжнародне законодавство, тобто конвенції ООН, Європейська конвенція з прав людини та всі інші відповідні документи (більш того, багато юристів вважають ці міжнародні документи навіть вище за Конституцію, але це вже окрема і дуже цікава юридична дискусія, яка для нашого питання неприципова — в будь-якому випадку всі визнають верховенство міжнародних норм прав людини перед будь-якими національними законами). Вони вище будь-яких, навіть конституційних законів і вже тим більш вище указів президента, постанов уряду тощо. Більш того, ці міжнародні документи, як і Конституція, часто є документами прямої дії, тобто для їх виконання не потрібні ніякі додаткові роз'яснювальні закони та інструкції, і можна в зверненні до районного або мирового суду посилатися безпосередньо на статті Конституції або Європейської конвенції — та ні один суддя не має права відмовити. На жаль, далеко не всі громадяни Росії, і навіть не всі судді, про це пам'ятають.

Тобто, в принципі, Європейська конвенція (і рішення Європейського суду) або Міжнародний пакт про громадянські і політичні права для будь-якого пересічного судді повинні бути більш важливими, ніж, наприклад, Цивільний кодекс. І суддя зобов'язаний керуватися нормами Конвенції та рішеннями Європейського суду. І в разі суперечності між кодексами і міжнародними нормами діяти повинні останні. Так записано в російській Конституції і прийнято в усьому світі. У нас це поки фантастика, а в сусідній Польщі вже реальність.

І якщо будь-яка влада захоче «прибрати» принцип дій і пріоритету міжнародних норм з свого законодавства, це буде означати, що держава фактично заявляє, що вона не визнає права людини в якості міжнародних стандартів. Така держава, відповідно, має автоматично вийти з міжнародних структур (ООН, Ради Європи, ОБСЄ та ін.). Наявність міжнародних норм — це спеціальний захід, вжитий для того, щоб в будь-якій країні влада не могла заявити, що в них більше не діють права людини в тому вигляді, як їх розуміє міжнародне співтовариство.

Повертаючись до демократії, слід зазначити, що — крім, власне, «влади більшості» (яка, звичайно, є одною зі складових частин) і накладених на неї обмежень щодо застосування її до окремої людини і меншин (права людини як бар'єр між більшістю, владою, суспільством, групою тощо окремою особистістю) — для існування демократії потрібно ще кілька елементів, наприклад, суворий поділ влади на три незалежні одна від одної гілки — виконавчу, законодавчу й судову, їх змінюваність за допомогою регулярних вільних виборів та існування добре налагоджених механізмів контролю над владою, зокрема системи *Цивільного контролю*.

Що стосується прав людини, на цьому етапі ми можемо спробувати сформулювати кілька тез.

Права людини — це не абстрактне поняття і не багатотомний перелік законів, а всього лише набір з 20–30 правил, що обмежують владу [більшості] по відношенню до окремої людини (яка загалом є найменшою та найприроднішою меншістю, бо кожен з нас унікальний і неповторний).

Права людини — це те, що перешкоджає владі більшості втручатися в життя меншин, включаючи граничну меншість — окремого індивідуума.

Права людини — це міжнародна система захисту індивідуума від державних і місцевих органів влади, вбудована в національне законодавство.

III. Права людини як права і свободи

1. «Вертикальність» прав людини

Ми вже кілька разів говорили про те, що права людини — це правила, що регулюють відносини між владою (в широкому сенсі слова) і людиною, це можна назвати *вертикальними відносинами*. Таким чином, вбивство під час *побутової сварки* не може кваліфікуватися як порушення прав людини, тому що вбивця скоїв злочин не як представник влади, нехай він навіть і займає якусь відповідальну державну посаду. Приватні взаємини між людьми — *горизонтальні відносини* — до прав людини не відносяться. Але якщо вбивство скоєно *під час виконання службових обов'язків*, наприклад, поліцейським, то це вже може розглядатися як порушення прав людини.

Пояснення «вертикальності» прав людини як особливого типу прав – складний і важливий момент.

Ситуація перша. Припустімо, людина вийшла на вулицю. На неї напад хуліган, сильно побив. Чи є тут «факт порушення прав людини»? Чи можемо ми задіяти міжнародний механізм захисту прав людини (адже нас цікавить саме це, а не якісь філософські визначення)?!

Ситуація друга. До людини підбігає поліцейський і теж б'є її. А це вже порушення прав людини чи ні? Основним моментом тут виступає те, що поліцейський — представник влади, на відміну від «звичайного хулігана». В обох випадках можна говорити про кримінальні злочини, але в другому — ще й про порушення прав людини, причому, що принципово важливо, про порушення прав людини не з боку конкретного міліціонера, а з боку влади (держави) в цілому. До Європейського суду з прав людини скарга подається не на конкретного поліцейського, а на державу. І вона повинна не просто відповісти за порушення, але ще й вжити заходів, щоб запобігти його повторенню.

Це дійсно складний момент для розуміння. В «теорії і практиці» прав людини важливо не тільки, яке саме право порушене (тобто воно обов'язково повинно належати саме до загальноприйнятого переліку прав людини, інакше мова знову піде про якесь інше порушення). Важливо ще й те, хто є суб'єктом порушення. Коли ми говоримо про права людини, це завжди саме вертикальні відносини. Вся система прав людини була придумана саме для захисту людини від влади (в тому числі влади більшості), від того, що значно сильніше і більше за неї. Тому в Європейському суді з прав людини можливі справи «Діккенс проти Великобританії», «Лермонтов проти Російської Федерації», але неможливо справа «Діккенс проти Лермонтова». Тобто відповідачем за будь-які порушення прав людини завжди і тільки є держава.

Якщо розбиратися з обов'язками держави, то потрібно прояснити ще кілька складних моментів.

Мені часто доводиться вести семінари для організацій, які займаються правами жінок і дуже важкою і драматичною проблемою домашнього насильства. Часто їх представники кажуть, що домашнє насильство — це «проблема нехтування правами людини». Вони одночасно і праві, і ні. Якщо чоловік б'є дружину, або навпаки, то це звичайна кримінальна відповідальність.

А ось якщо дружина йде в міліцію і говорить: «Ось сліди побоїв. Чоловік б'є мене, дитину. Вживайте заходів», а їй відповідають: «Що робити, люба, б'є — значить любить. Ти що, хочеш справу заводити? Ну заберемо ми його в „мавпятник“, поб'ємо. Тобі легше стане? Він же повернеться додому і поб'є тебе в два рази сильніше ... Піди додому і сама розберися», в цей самий момент і відбувається порушення прав людини. Але не з боку чоловіка-негідника, а з боку влади, бо влада (в особі поліції) відмовилася ефективно захищати жінку та її дитину і тим самим порушила права людини, зокрема 13-ту статтю Європейської конвенції — «право на ефективний захист».

Якщо є загроза замаху на моє життя, неважливо, від кого вона виходить, і я звертаюся до влади, а представники влади (поліція, прокуратура тощо) кажуть, мовляв, йди і розбирайся сам, то це вже елемент порушення прав людини. Коли людину позбавляють права на ефективний захист, то це порушення прав людини, але не з боку, там, чоловіка, дружини, тещі, сусіда-алкоголіка, а з боку влади, яка відмовляється надати захист своїм громадянам.

Часто виникає питання, чому важливий саме суб'єкт, який порушив права, чому при однаковій, з точки зору жертви, події, в одному випадку ми говоримо про *правопорушення*, а в іншому — про *порушення прав людини*?

Відповідь одна — *за визначенням*. Права людини *так* визначаються. Так записано в будь-якому міжнародному документі з прав людини. При їх підписанні саме *держави зобов'язуються* дотримуватися та поважати права своїх громадян, а громадяни на себе таких зобов'язань не брали і нічого не підписували. Наприклад, Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, стаття 1:

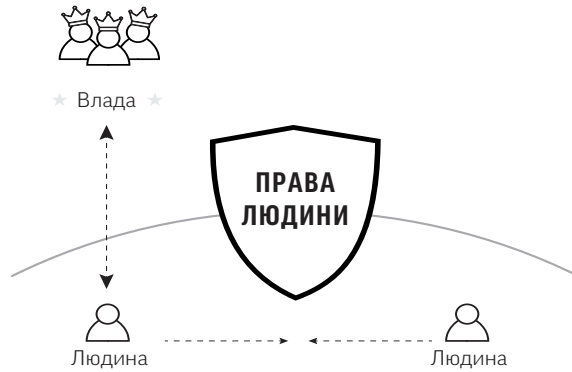


Схема 3

«Високі Договірні Сторони (тобто держави – авт.) гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції».

У другій половині ХХ століття було запропоновано визнати правами людини саме цей, особливий вид правовідносин з метою забезпечити додатковий захист окремої людини перед обличчям величезної і майже всесильної держави (влади), щоб таким чином уникнути масових порушень прав людини з боку різних держав і створити додаткові механізми захисту кожній людині. Адже держави можуть виступати в ролі посередника в конфліктах між окремими людьми, але хтось обов'язково повинен стояти на сторожі людини, коли його права порушує держава. І вся міжнародна система захисту прав людини (як міждержавна) була придумана і побудована для того, щоб жодна людина не відчувала себе перед владою маленькою та беззахисною.

Саме з цієї причини права людини — це *не всі* права, які є на білому світі, а набір невеликого числа загальновизнаних норм, яких всього-то одиниць 20–30, і вони, як правило повторюючись, згадуються в самих різних документах. Це всього лише стандарти! Найважливіші. Найфундаментальніші. Без яких неможливо ані прийняти, ані захистити жодні інші права, включно з тими, які зовсім не належать до сфери прав людини, але теж важливі для життя і нормального існування людей.

Наприклад, держави беруть на себе зобов'язання виплачувати допомогу по безробіттю, але в одній державі це може бути 1000 доларів, а в іншій — п'ять

доларів, єдиного соціального стандарту немає. Але у випадку зі стандартом свободи від катувань не можна сказати, що в Англії катувати не можна зовсім, а на Україні можна катувати трошки. Стандарт *єдиний*: катувати не можна ніяк і нікого. Тортурами і в Англії, і в Туркменістані є одне й те ж.

У визначенні «вертикальності» прав людини як відносин влади і людини є ще один складний момент — що ми розуміємо під поняттям «влада»? Це вимагає довгої розмови і тут до сих пір немає єдиних стандартів (крім «влади публічної — державної та муніципальної»). Проте кілька слів сказати необхідно.

Крім такого «вузького» і зрозумілого визначення, деякі сучасні теоретики й практики в галузі прав людини називають ще кілька типів влади.

Влада, кажуть вони, це: по-перше, державна влада (аж до найнижчого, муніципального, рівня); по-друге, влада роботодавців над найманими працівниками (тому нерідко вільні профспілки відносять до правозахисних організацій); по-третє, це влада батьків і педагогів (а також опікунів і т. ін.) над дітьми (або над обмежено дієздатними людьми).

Таке розширене розуміння влади пов'язано з тим, що нерідко майже необмежену владу роботодавець має над найманим працівником, а батько — над дитиною, тобто тут у наявності відносини скоріше вертикальні, ніж горизонтальні.

Так, дитяча бійка — це просто конфлікт між дітьми, а ось побиття дитини, наприклад, директором школи можна віднести до порушень прав людини. Але це дійсно непросте питання, тому що Європейський суд поки такі справи не розглядає (він не вважає батька або директора підприємства належною стороною для подачі на нього скарги з точки зору Європейської конвенції).

2. Свободи, права і «завдання держави»

Існує багато різних класифікацій прав людини. У нас, на жаль, немає можливості тут докладно на них зупинитися. Але є важливим звернути увагу на один з таких підходів: всі права людини поділяються на *позитивні* й *негативні*. Ця класифікація, по-перше, добре ілюструє суть прав людини, їх природу, і, по-друге, допомагає зрозуміти стратегію дій правозахисників: як ті правозахисники, хто працює в цивільному і в державному секторі, повинні ставитися до порушень різних типів прав людини.

Негативні права

Негативні права, або свободи, — це такі права, для реалізації яких держава нічого (або майже нічого) *не повинна робити*. Наприклад, право на життя, як свобода, означає, що держава не зобов'язана підтримувати наше життя «на гідному рівні» всіма засобами, воно просто не має вбивати нас, *позбавляти нас життя*. Але це негативне право містить в собі *позитивну компетенцію*. Якщо так вийшло, що держава в тій чи іншій мірі винувато в смерті людини, воно повинно зробити дві речі: виплатити компенсацію родичам і провести ефективне розслідування (покарати винних). Життя повернути воно не може, але тим не менш воно повинно здійснити якісь *позитивні дії*. Свобода від катувань (3-тя стаття Європейської конвенції) означає, зокрема, що поліцейські не повинні катувати, бити й знущатися над затриманими. Щоб забезпечити свободу листування, держава просто не має читати наші листи і розкривати конверти (якщо на те немає санкції суду, наприклад, в разі, якщо людина підозрюється в скоєнні терактів). Багато прав та свобод можуть бути обмежені за певних *жорстко встановлених і законних умов*, але є свободи, які є недоторканими ні за яких умов — свобода від тортур, свобода від рабства, свобода віросповідання і деякі інші.

Позитивні права

Позитивні права, або просто права, — такі права, для реалізації яких держава повинна багато *зробити*, які вимагають серйозних матеріальних та адміністративних ресурсів. Наприклад, право на справедливий (тобто незалежний, компетентний тощо) суд (стаття 6 Європейської конвенції) передбачає безліч речей: високу зарплату суддів (для їх незалежності), обладнання приміщень судів, забезпечення всіх суддів правовою базою (наприклад, усіма рішеннями Європейського суду), систему навчання та атестації суддів тощо. Це — *позитивний обов'язок держави*. Держава повинна *зробити* так, щоб суди існували в достатній кількості та ефективно працювали. Адже суд — найважливіший механізм захисту будь-яких прав, в т.ч. прав людини. Очевидно, що якщо немає *права на захист* (наприклад, в умовах відсутності

довіри до суду), неможливо реалізувати й *всі інші права*. І тоді права людини залишаються всього лише записаними на папері добрими побажаннями. Суд — це головний, хоч і державний, але водночас *незалежний*, інститут. Наприклад, в англосаксонській системі судова влада вважається незалежною настільки, що ні для кого не дивні її численні рішення, що приймаються на користь окремої людини, а не влади. І якщо говорити про позитивне право на захист в цілому, то 13 стаття Європейської конвенції «Право на ефективний засіб юридичного захисту» передбачає ефективну роботу інших правових інститутів: прокуратури, яка повинна захищати права людини, а не навпаки; омбудсмена, «захисника народу»; ефективних і компетентних правоохоронних органів, які повинні стояти на сторожі прав і свобод людини, а не корпоративних інтересів тощо.

Позитивні права і свободи, що перелічені в більшості міжнародних документів і національних конституціях, — це міжнародні стандарти, а все інше — *внутрішня справа держав*, або *завдання держав*. Треба чітко розрізняти права людини (позитивні й негативні) та завдання держави. Наприклад, типова справа держави — домагатися підвищення добробуту громадян. Право на хороше житло насправді теж не право (в сенсі прав людини), але завдання держави. А ось право на недоторканність житла — право, причому негативне право — свобода! Жоден міжнародний суд, на жаль, не визнає в якості порушення прав людини відсутність у громадянина житла. Але якщо чиновники незаконно відібрали у нього квартиру, то це — порушення прав людини.

Ще один приклад. Свобода віросповідання — негативне право, держава не повинна втручатися в цю сферу, але не можна також вимагати, щоб воно для будь-якої конфесії будувало храми, — це вже можливе «завдання держави», причому не факт, що держава захоче на себе таке завдання брати. Але й в цій свободі, як завжди, є позитивна компонента. Так, навіть у в'язниці держава зобов'язана надати можливість відправляти релігійні обряди відповідно до віросповідання людини.

Права людини захищені *міжнародними документами* (конвенціями, пактами, т. ін.), а реалізація завдань держави залежить від самої держави, тобто багато в чому від обраного уряду. І часто ми не можемо подати в суд на державу за те, що вона не виконує своїх завдань (тим більше, якщо такі завдання не відображені в національному законодавстві). З такими ситуаціями можна і потрібно боротися або за допомогою громадських кампаній («дій на захист громадських інтересів»), або політичними методами, а саме — обирати на виборах іншу владу, яка буде краще справлятися зі своїми завданнями. Але ця робота лежить багато в чому вже поза сфери «чистого правозахисту».

Повертаючись до негативних і позитивних прав, хочеться звернути увагу на наступне: влада часто говорить, що в самих міжнародних документах (або конституціях) права і свободи не відрізняються, вони однаково важливі, однаково обов'язкові до виконання, а значить, «якщо ми не можемо зараз забезпечити всіх доступною і якісною освітою, то й катувати ми іноді теж будемо». Тут і повинна проявитися наша принципова позиція, наша правозахисна (громадянська) стратегія: не дивлячись на те, що держава не завжди в змозі забезпечити дотримання позитивних прав, вона завжди зобов'язана дотримуватися наших негативних прав, тому що для цього, як правило, потрібна виключно політична воля, а зовсім не значні матеріальні ресурси. І тут ми (як громадяни) готові висувати найжорсткіші вимоги. А що стосується позитивних прав, то тут треба багато працювати, і тут правозахисники (і громадяни!) мають бути готовими ефективно з владою співпрацювати, допомагаючи їй: ми розуміємо, що це вимагає часу і ресурсів, і ми готові працювати і сприяти поступовому (але все-таки неухильному і не дуже повільному!) поліпшенню ситуації.

У цьому сенсі, мені здається, що розумні правозахисники стоять на таких принципах:

- негативні права – це святе, і ми не терпимо, коли влада їх порушує, тобто тут ми є жорсткими та безкомпромісними, негативні права повинні завжди і всюди дотримуватися;
- з приводу позитивних прав ми розуміємо, що з завтрашнього дня і в повному обсязі здійснити їх неможливо, тому ми готові вести переговори і, більш того, допомагати владі.
- Тут важливо не те, що негативні та позитивні права різні «за статусом» (це не так, вони юридично однакові), а те, що наше ставлення до їх порушення різне.

3. Права людини як фундаментальні права. Стандарти прав людини. «Покоління» прав людини.

Ми вже не раз згадували, що права людини — це не тільки і не стільки національні правові норми, скільки права та свободи, зафіксовані в міжнародних документах. Про міжнародні стандарти прав людини ми говорили, коли розглядали питання про захист людини від влади, захист меншості від більшості, про те, що права людини були «придумані» саме як міжнародний механізм захисту окремої особистості від несправедливого насильства з боку влади (зокрема влади більшості). І ще ми розглядали принципово важливе питання про те, що права людини в сучасному розумінні — це перш за все питання чітких стандартів. У сфері навіть так званих *соціальних прав*, багато з яких зараз визнані такими ж правами людини, як і *політичні та цивільні права*, є тенденція до встановлення подібних універсальних стандартів.

Весь час ми говоримо *про універсальні стандарти*. І це означає, що практично по кожному питанню, пов'язаному з правами людини, існують не тільки статті Європейської конвенції та, наприклад, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, а й чітко визначені *розгорнуті стандарти* — тлумачення, пояснення, уточнення, що ці положення означають. Для європейської системи захисту прав людини це резолюції, рекомендації та інші документи різних органів Ради Європи і перш за все, безумовно, *рішення Європейського суду з прав людини*, для ООН це рекомендації Комісії з прав людини, рекомендації Комітету з прав людини і т. ін. Наприклад, вже є досить чіткі стандарти, що стосуються позитивного права на ефективний захист, того, що державі слід зробити. Або що означає право людини на справедливий суд і як воно пов'язане з термінами судового розгляду. Такі стандарти змінюються, але вони змінюються універсально (тобто для всіх країн). І якщо Європейським судом визнано, що довгий розгляд — це п'ять-сім років, то в якій би країні — члені Ради Європи не відбувалася тяганина, буде застосовуватися цей стандарт. Хоча багатьом відомо, що в Росії, як і в багатьох інших країнах, право не *прецедентне* (судове рішення, прийняте в одному суді, не обов'язково для вирішення сусіднього суду, більш того, навіть Верховний суд може винести за схожими справами різні рішення), *рішення Європейського суду* в якомусь сенсі мають *прецедентний* характер (тобто за наступною подібною справою, з якої б країни вона не була, рішення буде подібним).

Відповідно до Конвенції, яку ухвалили та ратифікували всі країни — члени Ради Європи, рішення Європейського суду підлягають негайному застосуванню і впровадженню в кожній країні, причому комплексному впровадженню — і з точки зору зміни законів (якщо національні закони суперечать новим

стандартам, визначеним Європейським судом), і з точки зору застосування цих законів. Якщо раніше, наприклад, людина повинна була хоча б у мінімальному ступені доводити, що вона піддавалася якомусь насильницькому впливу в поліції, то в останніх справах Європейський суд встановив, що, навпаки, органи влади зобов'язані доводити, що не катували людину. Таким чином, якщо влада не спроможна довести відсутність факту катувань, то автоматично, навіть якщо людина сама завдала собі поранення, це буде визнано «тортурами в поліції». І відтепер такий стандарт повинен застосовуватися у всіх країнах — учасниках Ради Європи. Точно так само й інші стандарти потрошку змінюються, причому в бік поліпшення захисту прав людей (а не захисту інтересів влади і держав) — стають суворішими, зрозумілішими, чіткішими. Тому так важливо, щоб кожен суддя, кожен співробітник державного органу із захисту прав людини, прокуратури, комісій з прав людини, апаратів омбудсманів мав повний класифікатор рішень Європейського суду.

Якщо говорити про «покоління» прав людини, то це досить складна, частково філософська тема, тому що, наприклад, як і раніше Європейський суд і Комітет ООН з прав людини працюють насамперед з так званим *першим* поколінням прав — цивільними і політичними правами (багато з яких як раз називають *фундаментальними*). Але є ще *друге* покоління прав — соціальні, економічні та культурні права, і *третє* — екологічні та колективні права і ряд інших прав. Багато загальновизнаних міжнародних інстанцій намагаються не працювати з другим і третім поколінням прав людини. І зовсім не тому, що вважають їх менш значущими! Справа в тому, що соціальні права, як жодні інші, дуже сильно залежать від добробуту держави (тобто у різних країн є різні можливості для їх реалізації). Зрозуміло, що, наприклад, визначення «гідного житла» або «гідної зарплати за рівну працю» — дуже непросте питання, оскільки *за одну і ту ж роботу* в Великобританії і в Угорщині (а тим більше в Вірменії) люди отримують *різну зарплату*.

Саме тут прихований найскладніший момент, який підриває стандарти прав людини. Є дві потенційних можливості:

- Визнати, що якщо для *соціальних прав* не можна встановити стандартів, але вони *такі ж*, як і *фундаментальні*, цивільні та політичні, то стандартів взагалі ніяких не існує. В такому випадку кожна держава може сама встановлювати власну норму того, що вважати порушенням прав людини, що підриває тим самим уявлення про права людини як міжнародний щит, інструмент, покликаний захистити пригнічену меншість або окрему людину від всевладної більшості (держави).

- Визнати, що ці права, хоч і в якомусь сенсі *однаково важливі*, проте мають *свої особливості*, і тоді — відмовитися поки від «жорстких стандартів» для них і подумати, як їх поступово уніфікувати.

Зараз спостерігається або тенденція до стандартизації соціальних прав або щодо соціальних прав виносяться тільки загальні рекомендації. Наприклад, право на освіту передбачає якесь мінімальне число класів, які людина може безкоштовно закінчити в державних освітніх установах, — і тут, якщо не говорити про якість освіти, стандарти зрозумілі і природні. Якщо ж говорити про *трудові права*, то мова йде перш за все не про зарплату, про а *право створювати профспілки, вступати в колективні переговори, отримувати ефективний правовий захист тощо*, тобто знову про речі, де можна визначити чіткі стандарти. Це дуже зрозумілі критерії, однозначні стандарти, і вже немає такої розмитості, як в питаннях про «хорошу зарплатню» або «гідну пенсію». Саме тому, що в сфері багатьох прав другого покоління немає (поки що!) визнаних міжнародних стандартів, немає і предмету для правового розгляду (в Європейському суді або подібних міжнародних інстанціях). Мова лише може йти швидше про відновлення справедливості, ніж про чіткий правовий розгляд питання.

Якщо ми є практиками та хочемо використовувати *права людини як механізм*, насамперед нас цікавлять *стандарти* прав людини і *перше покоління* прав (або *фундаментальні права*). Якщо ми філософи й теоретики, то ми, звичайно, можемо міркувати про те, що права людини мають далі розвиватися та поширюватися як *загальна ідея справедливості*, ідея про право на захист від будь-яких несправедливостей, важлива для кожної людини. Хотілося б ще раз звернути увагу на те, чому права людини першого покоління вважаються фундаментальними. Справа в тому, що без прав першого покоління не можуть існувати й інші права.

У колишніх соціалістичних країнах постійно йшлося про соціальні права і дуже рідко про політичні та громадянські. Вважалося, що соціальні права — головне здобуття соціалістичного суспільства. Потрібно визнати, що це цілковитий абсурд. Адже для того щоб людина, наприклад, могла захистити своє право на отримання зарплати (якщо вона підписала контракт з роботодавцем) в суді, повинні існувати незалежні суди. Для того, щоб людина могла відстояти своє право на високі пенсії, вона повинна мати можливість про це *писати, говорити, вийти на мітинг*, тобто мати відповідні права — *свободи слова і свободи зібрань*. Для того, щоб робітник міг вступити в переговори з роботодавцем, повинна бути *свобода асоціацій* і т. ін.

Тільки спираючись на права першого покоління, можна ефективно і мирно відстоювати суспільні інтереси, які ми називали завданнями держави. Якщо

в якійсь країні права першого покоління не діють — ми виходимо на мітинг, його розганяють, всіх садять за ґрати, когось б'ють — то ніхто не може себе захистити, немає правових можливостей захищати свої права і права інших людей (причому права всіх поколінь). Тому в багатьох підходах до прав людини на міжнародному рівні найважливіша роль відводиться проблемі дотримання саме фундаментальних прав людини — прав першого покоління.

частина друга

Права людини і політика, або чому держава не може обійтись без правозахисників

I. Права людини і політика (уявна схожість і базові відмінності)

Ми щодня займаємося тільки політикою і більше нічим. І ми намагаємося триматися якнайдалі від політики, ніколи не беремо участі в ній!

З виступу сучасного правозахисника

1. Політика і права людини: підходи і проблеми

Почнемо з питань. Тих, що останнім часом стали особливо часто виникати і в нових незалежних державах (зокрема в Росії), і навіть в «старих демократіях». Мабуть, є якісь дуже принципові речі, якщо в останні роки тема співвіднесення прав людини і політики стала такою важливою. Якщо саме її обговорення призводить не тільки до ідеологічних конфліктів, але й до міжнародних скандалів, зміни законів і впливає на громадянське суспільство в багатьох країнах, а значить, відбивається на житті мільйонів і мільйонів людей (які не дуже цікавляться політикою і не дуже добре уявляють, що таке права людини)...

- Чому правозахисникам дорікають в тому, що вони «займаються політикою»?
- Чому багато правозахисників не знають, що на це відповідати?
- Чому політики часто використовують правозахисну риторику?
- Чому багато громадських дій правозахисників і акції політичних організацій так схожі?
- Чому все-таки важливо відокремлювати «цивільні і правозахисні дії» від «політичної боротьби»?

Від слова «політика» багатьох уже давно нудить. Це погано. Погано, коли громадяни вважають цю сферу смітником, куди порядним людям не слід лізти. Значить, ще не скоро самі громадяни почнуть брати участь в цій політиці і дійсно міняти свої країни, не віддаючи все на відкуп вузькій «політичній еліті». Втім, існують приклади, коли люди, що зовсім не цікавилися політикою, раптом «прокидаються», кажуть: «Досить!» — і стають активними учасниками політичних процесів.

Поняття «права людини» чомусь досі (незважаючи на всі старання недоброзичливців) залишається дуже модним. І тому багато політичних і навколополітичних сил (нерідко опозиційних) називають свої дії «правозахисними». Іноді це просто данина моді та бажання «примазатися» до сфери діяльності, яка завоювала через безкорисливість і багаторічну працю тих, хто нею займається, серйозний авторитет в суспільстві. Іноді — бажання все перевернути. Часом — недоумство або відверта дурість. Хто тільки не називає себе правозахисниками або «громадянськими активістами» — від полунацистських груп до політичних провідників, які прагнуть схопити шматок влади або гроші якихось фондів!

Однак і самі люди часто цілком щиро не розуміють, чим же *насправді* хочуть займатися. Навіть деякі правозахисники (особливо ті, що працюють на регіональному рівні) не завжди усвідомлюють, чим «громадська діяльність» принципово відрізняється від «політичної боротьби».

Підхід, який тут представлений, заснований на трьох твердженнях:

- обидва жанри — і «політична боротьба», і «суспільні дії» (зокрема захист прав людини) — потрібні й важливі для сучасної (модернізованої) демократичної держави, але саме як абсолютно самостійні форми участі громадян в «опануванні» державою («Нація — це народ, що опанував державою», — К. Дейч);
- між ними є принципова відмінність, перш за все в цілях і, відповідно, в стратегії та тактиці роботи; більш того, ці жанри не тільки не близькі, але багато в чому *протилежні*;
- змішання цих двох жанрів веде до дуже сумних наслідків: ми отримуємо і поганий захист прав людей, і не дуже виразну політичну діяльність.

Звичайно, це не єдиний підхід, але багато правозахисників дотримуються саме його. І саме він дає їм можливість успішно діяти, захищаючи права людини і в своїх країнах, і на міжнародному рівні.

2. Мова і права людини

Мій добрий друг, один з лідерів екологічного руху ГРОЗА, любить повторювати: «Мова — це фашизм». Я з цим афоризмом частково згоден, тому що дійсно за допомогою мови конструюється реальність, і якщо нас щось в цій реальності не влаштовує і ми хочемо це змінити, то просто необхідно впливати на мову, не просто вводити в неї якісь нові окремі поняття, а змінювати мову!

Може бути, ви помітили (і це стало особливо актуально в останні роки п'ять-сім), що правоохоронні органи все частіше називаються «силовими структурами». Між цими позначками є фундаментальна семантична різниця. Силова структура — структура, яка за допомогою сили повинна захищати владу. Правоохоронні органи — органи, які повинні захищати право. Різниця просто-таки принципова! Мені здається, що чим частіше ми будемо міліцію називати силовою структурою, тим більше вона буде саме нею. Чим частіше ми будемо їм говорити, що вони правоохоронці, тим частіше ми будемо їм нагадувати про те, навіщо вони створені і що вони насправді повинні робити.

Так мова ЗМІ і наша повсякденна мова безпосередньо впливають на роботу окремих державних інститутів.

З приводу пристосованості окремих мов саме до сфери права і прав людини. Є в англійській мові слово «privacy» («прайвесі»), яке в контексті прав людини на російську мову перекладається як «право на недоторканність приватного життя» (багато правозахисників навіть використовують аббревіатуру ПНПЖ). Ну не було на наших територіях за великим рахунком ніколи такого права, не було інституту — немає і слова!

Майже про те ж. Тобто знову ж таки в англійському слово «advocacy» («едвокасі»). Нам доводиться переводити його як «дії на захист суспільних інтересів». Довго? Важко? Там — всього одне слово, а у нас — аж п'ять.

Кажуть, що у фіно-угорських народів є 40 слів, які дають визначення снігу, а у нас — сніг і сніг. Так само і з термінологією у сфері права, прав людини і захисту громадських інтересів.

Рано чи пізно нам доведеться пристосовувати й нашу мову, й міжнародну термінологію під реалії, якщо ми хочемо, щоб громадянське суспільство стало сильним, суспільні проблеми завдяки громадянським діям вирішувалися швидко та ефективно, права людини дотримувалися, а право на недоторканність приватного життя шанувалося би як владою, так і людьми. Але «цивільна і правозахисна мова» — тема для спеціальних досліджень, книг

і багаторічної роботи. Що ж стосується політики, то і тут ми стикаємося з мовною проблемою. Вживаючи одне і те ж слово, ми часом маємо на увазі зовсім різні, а іноді ледь не протилежні речі.

3. Права людини і політика

Перше. Проблема термінології

Почати варто з того, про що ми тільки що говорили. У російській мові (та й у багатьох інших) одним словом «політика» називають дуже різні речі. У цьому сенсі англійська мова точніше (мабуть, вона виявилася більш розвинутою в суспільно-політичній сфері). В англійській є два терміни: «*policy*» и «*politics*».

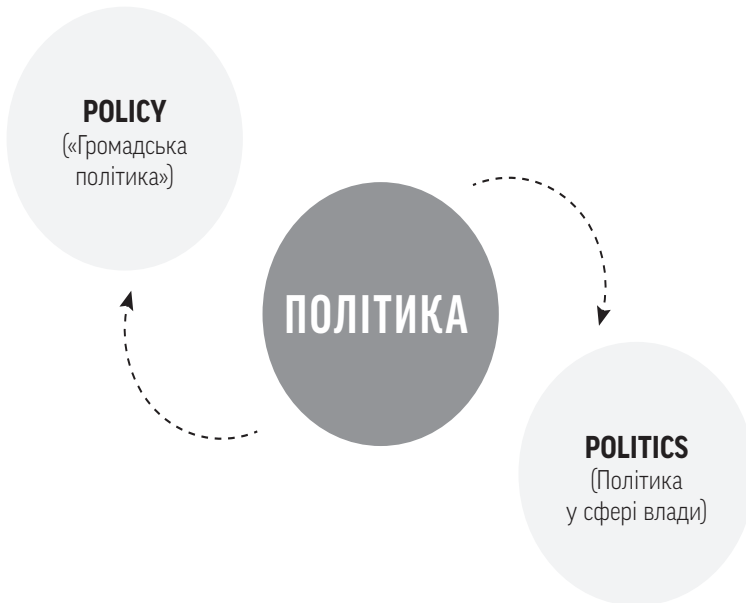


Схема 4

Policy («полісі») — те, що ми називаємо «громадською політикою». Це, якщо говорити точніше, не політика, а *стратегія* цілеспрямованих дій. Чим, власне, є *молодіжна політика*, *соціальна політика*, *правова політика* тощо. У цьому сенсі права людини — теж громадська політика. Як стратегічна послідовність дій і «політична воля» в напрямку якісного і своєчасного виконання зобов'язань держави щодо захисту прав людини по відношенню до своїх громадян. Природно, правозахисники постійно залучені в цю саму суспільну політику.

Politics («політікс») — те, що називають сферою *боротьби за політичну владу* на будь-якому рівні. От саме в подібного роду діяльності правозахисники не беруть участь.

Наприклад, захист права на вільні вибори і контроль за тим, щоб вибори проходили чесно, — це абсолютно правозахисна діяльність. Тому що це спроба змусити владу виконувати статті про чесні та прозорі вибори, які є в Конституції і Європейській конвенції. Але це і громадська політика, спрямована на відновлення довіри громадян до інституту виборів та реалізацію права на участь в вирішенні життєво важливих питань. Тут правозахисники відстоюють не інтереси будь-кого з кандидатів або партій, а право громадян брати участь в ухваленні рішень, зокрема й при виборі влади.

Друге. Проблема цілей

Коли правозахисники та громадські активісти проводять кампанії та мітинги — «дії на захист суспільних інтересів», — зовні це дуже схоже на політичні акції. Більш того, під час акцій може лунати дуже жорстка критика влади. Але між цивільними і політичними заходами є принципова відмінність. Мета правозахисників і громадських активістів — вирішувати суспільні проблеми, захищати права людей. Правозахисники як щит і одночасно як посередник-модератор — завжди знаходяться між людиною і владою. І при будь-яких діях, нехай навіть вони жорстко опонують владі і критикують її, завдання правозахисників і громадських активістів — *не дискредитувати і не захопити владу, а захистити інтереси людей та залишитися на тому ж самому місці* в ролі щита і посередника-модератора (в техніці «модератор» — це регулятор сили, швидкості, інтенсивності ланцюгової реакції в атомному реакторі і т.п.). А значить, для системного рішення громадської проблеми та захисту прав їм необхідно вступити з владою в *діалог*, почати з нею *взаємодію*, і — саме внаслідок такої взаємодії — домогтися встановлення нових правил, нової системи, що вирішує проблему і обумовлює більш високий рівень захисту прав.

Мета ж політичної опозиції — підкреслити негативні сторони існуючої влади та стати *новою владою*, великою мірою, стати новими порушниками прав людини, тому що не існує влади, яка ніколи б не порушувала прав людини (мета інших політичних сил — приєднатися до чинної влади, стати її частиною).

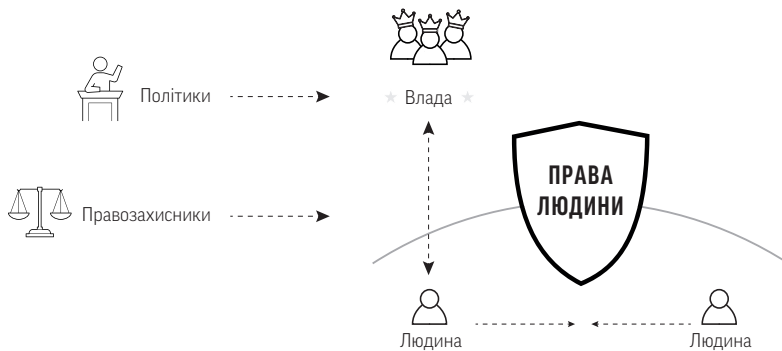


Схема 3

Кожен правозахисник повинен чітко розуміти, що коли він виступає на захист громадських інтересів, не можна уявляти владу в образі ворога, вона тільки *опонент* і *потенційний партнер*. Тому що результатом будь-яких дій на захист громадських інтересів повинно бути рішення конкретної важливої для багатьох людей суспільної проблеми. А будь-яке «остаточне рішення» (у вигляді нового закону, постанови або затвердження нової правозастосовної практики) все одно ухвалюється владою (адже саме від якогось владного органу ми й добиваємося вирішення проблеми). І потрібно домогтися, щоб влада *погодилася* вирішувати проблему, причому в запропонованому правозахисниками ключі, а значить, у *співпраці* з ними! Будь-яка наша громадська кампанія буде безглуздою тратою часу і сил, або зведеться до не зовсім коректної самореклами замість допомоги людям, якщо ми не будемо готові до такої взаємодії. Саме тому цивільні активісти спочатку бачать у владі *опонента*, а потім (обов'язково!) — *партнера*.

Дискредитація влади та боротьба з нею шкодять правозахисній діяльності, тому що уявлення опонента в образі ворога підриває саму можливість проведення ефективних переговорів (з противником можливі лише тимчасові перемир'я з метою набратися сил і продовжити боротьбу до переможного кінця). Тому й представники влади, й громадські активісти повинні чітко розрізняти акції і кампанії на захист громадських інтересів (в т. ч. діяльність правозахисників, екологів, профспілкових активістів тощо) і політичні заходи. А правозахисникам не слід бездумно лізти в політичні дії, щоб не виникло плутанини (якщо ж вони беруть участь у політичних діях як *приватна особа*, це необхідно чітко і публічно *обговорювати*, хоча все одно незрозуміло, як таке можливо).

У 1989–1990 роках одна з найвідоміших в Польщі організацій, Гельсінський фонд з прав людини, опинилася перед серйозною дилемою. Після «оксамитової революції», після того як учасники «Солідарності» та інших організацій, які брали участь в антитоталітарному опорі, отримали можливість увійти в уряд, багато членів Фонду могли обійняти високої посади в новій владі. Але як же бути з їх статусом правозахисників? І як вони зможуть захищати жертв вже нового, «хорошого», режиму, які все одно будуть? Було прийнято рішення: ті люди, які йдуть у владу, припиняють членство в Гельсінському фонді. Вони повинні розуміти, що відтепер вони на боці влади (неважливо, доброї чи поганої, але влади), а Гельсінський фонд повинен буде захищати людей тепер і від них, від представників цієї нової влади. Було прийнято принципове рішення, що і в нових умовах Гельсінський фонд повинен залишитися на тому ж самому місці – в якості щита між людиною (будь-якою, яка стала жертвою порушень прав людини, навіть якщо раніше вона сам саджав активістів Опору в тюрми!) і владою. Правозахисники зобов'язані захищати не тільки «своїх» і тих, хто подобається, але всіх, захищати справедливість, навіть якщо жертви несправедливості не надто приємні люди і у правозахисників можуть бути до них особисті рахунки.

Вацлав Гавел – дисидент, політв'язень, письменник, один з творців «оксамитової революції» в Чехословаччині. Коли він став президентом Чехословаччини, то чесно звернувся до колишніх соратників і закликав їх відтепер активно критикувати його дії, якщо їм дорого то, заради чого вони боролися так довго, оскільки тепер він представляє владу, а значить, буде потенційним порушником прав людини. Бо якщо вони не стануть його критикувати (пам'ятаючи, що це «їх друг-президент»), значить, все, за що боролися, дарма; значить, боролися не за справедливість і не за зміну системи, а лише за те, щоб змінити одних, «поганих», володарів іншими, «хорошими». Це приклад чудового розуміння ролі і місця громадського активіста, з одного боку, і політика – з іншого, розуміння того, що в одну мить жоден, навіть найчудовіший політик, не в силах змінити всіх поліцейських, тюремників, працівників паспортних столів і т. ін., а значить, вони продовжать порушувати права людини. А він, як найвища посадова особа, готовий нести за це відповідальність. Прагнути виправити ситуацію, але відповідати за порушення прав від імені держави. Отже, йому просто необхідний «зворотний зв'язок», критика з боку громадських активістів – колишніх соратників, хто не пішов у владу, а залишився між владою і людьми, щоб захищати їх права.

Ці два приклади відображають розуміння жорсткого вододілу між політичною діяльністю («політикою»), з одного боку, і правозахисною роботою («правами людини») – з іншого. Кожен цивільний активіст повинен чітко усвідомити, чи хоче він боротися за владу або готовий залишитися на правозахисних позиціях, в найскладнішому становищі «між», в ролі «щита

і захисту для людей від влади», а також «посередника-модератора». Важливо усвідомлювати, що правозахисник, що йде у владу, перестає бути правозахисником і стає політиком. І важливо, щоб і влада, і суспільство навчилися розуміти, з ким вони мають справу — з політиком або правозахисником, і вибудовувати відповідну стратегію взаємодії. При цьому, звичайно, добре, коли політик розділяє принципи прав людини, усвідомлює роль і обов'язки (!) влади з їх захисту — і в цьому, тільки в цьому сенсі є правозахисником.

Третє. Проблема асиметрії

Політики (особливо що знаходяться у владі або збираються у владу) повинні визнавати права людини та сприяти їх ефективному захисту. Саме як представники «сфери влади/сфери політики» вони зобов'язані в тій чи іншій мірі займатися правами людини!

Правозахисники, що діють у сфері «громадської політики», зовсім не зобов'язані хоч якось брати участь в політичній сфері боротьби за владу. Більш того, їм це протипоказано. Вони можуть заявляти про підтримку політичних дій, політиків і партій, які ведуть до більш ефективного захисту прав людини. Більш того, вони повинні займати активну позицію по відношенню до політичних сил, «підтримуючи справедливість і виступаючи проти невірних політичних тенденцій».

Несиметрична ситуація? Так. І це пов'язано з природою влади і з природою правозахисної роботи.

Влада зобов'язана *дотримуватися* прав людини. В цілому саме для забезпечення цих самих прав її і вибирають. Для політиків це — обов'язок. А громадські активісти виступають в ролі «захисників прав людей», для них це — суспільне служіння, яке вони вибирають добровільно, виправляючи те, з чим не може впоратися влада. І саме в цій своїй унікальній ролі вони особливо ефективні.

4. Громадські проблеми і права людини

Ще більше звужуючи сферу захисту прав людини, ми повинні відокремити тепер вже навіть не політику як іншу сферу, а дуже близький напрямок — громадську активність — від власне правозахисної роботи. Навіщо?

Справа не в тому, що захист інших громадських інтересів менш важливий. Але тільки розділивши види проблем, можна навчитися ефективно їх вирішувати, розуміючи, які стратегії і тактики в кожному випадку можна застосувати, чи є вони ефективними.

Не стану тут всерйоз зупинятися на тому, що таке «громадська проблема» (це теж окрема велика тема). Інтуїтивно ми розуміємо, що мова йде про якусь серйозну *несправедливість*. Причому, як правило, що до значної кількості (іноді тисяч і навіть мільйонів) людей.

І коли ми говоримо про *вирішення громадських проблем*, або, як це часто називають, *дії на захист громадських інтересів*, ми найчастіше стикаємося не з порушеннями прав людини (в строгому сенсі), а з якимись іншими *типами «несправедливостей»*.

Отже, до правозахисників і громадських активістів регулярно звертаються люди зі своїми проблемами. Звертаються, коли з ними, як їм здається, держава повелася несправедливо.

За моєю оцінкою, є три типи проблем, «несправедливостей». І принципово важливо зрозуміти, до якого з них належить ситуація, з якої до нас прийшла конкретна людина. Зрозуміти — щоб спробувати допомогти!

Перший тип проблем — не тільки порушення закону (права), а власне порушення прав людини.

Саме в таких випадках можна використовувати *механізми захисту прав людини* — і національні (внутрішньодержавні), судові та позасудові, і міжнародні, — щоб добитися справедливості. Це всі статті, наприклад, Європейської конвенції — право на життя, свобода від катувань та жорстокого поводження, право на справедливий суд, свобода слова, свобода зібрань, свобода асоціацій тощо.

Про механізми захисту прав людини написано сотні книг, і тому можна, не вигадуючи велосипеда, використовувати досвід інших правозахисників.

Другий тип проблем — коли порушений закон (право), але порушення не торкається власне права людини.

Якщо, наприклад, грубо порушений закон про захист прав споживачів, то це, звичайно, явна несправедливість, але права споживачів не відносяться до прав людини. Йдеться про національні закони, тому поскаржитися

до Європейського суду не можна. Але і тут теж є багато ефективних методів боротьби з несправедливістю. В якомусь сенсі цей тип проблем — розширений варіант несправедливості першого типу.

Третій тип проблем — те, що ми називаємо загальною несправедливістю.

Якщо у вашому місті погані дороги, багато п'яних (не хуліганів, а просто п'яних), високі ціни на проїзд в міському транспорті тощо, то для людей це дуже важливо. А ось закону, що дозволяє на когось подати за це до суду, найчастіше немає. І ми повинні розуміти, що такі проблеми, звичайно, відносяться до сфери громадських інтересів і, може бути, до завдань держави, але поки що (до прийняття відповідних законів) не відносяться до області права і вже точно — до прав людини, як би нам не здавалося це все несправедливим.

Таким чином, навіть сфера громадянської активності (якщо хочете, *громадської політики*), або боротьби з несправедливостями, лише в дуже незначною мірою стосується власне прав людини (всього лише як першого типу несправедливостей). Навіть тут відмінності істотні. І навіть тут необхідно чітко розмежовувати форми і методи діяльності, не плутати захист прав людини із захистом загальної справедливості.

Так що не дивно, що, на думку багатьох правозахисників, між сферою прав людини (всього лише як частиною громадянських дій) і політикою лежить прірва.

II. Роль правозахисників та правозахисних організацій в сучасній державі

1. Правозахисники і держава

Дуже часто правозахисників звинувачують в тому, що вони нібито руйнують державність. Кажуть, що вони підіймають галас там, де не потрібно, і тим самим опускають міжнародний авторитет своєї країни.

Питання в тому, навіщо справжні правозахисники критикують владу? Для того щоб дискредитувати її (як часто робить опозиція) і зробити саморекламу? Або для того щоб влада прислухалася до них і почала позитивні зміни? Якщо подивитися на роботу правозахисників неупереджено, стане зрозуміло, що правозахисники *зміцнюють державу*. Сила держави в довірі до неї громадян. Якщо громадяни не вірять державі, то вона розвалюється (так сталося з СРСР). Правозахисники, «лаючи» державу, домагаються позитивних зрушень, змушують державу йти назустріч людині. Тим самим вони зміцнюють довіру, намагаються зблизити людину з державою. І таким чином служать державі та суспільству.

Доречно буде привести популярний у багатьох країнах образ громадських активістів (зокрема правозахисників) як *сторожових собак (watchdogs)* або, якщо хочете, як *варти, дозору (watch)*, або навіть як «нічного дозору» (*watches of the night*). Роль «сторожових собак» — підняти голос, коли хтось (наприклад, представник влади чи бізнесу) йде порушувати права громадян, а вже справа всього суспільства (громадянського суспільства!) і навіть

влади (якщо це розумна влада!) — вчасно зупинити порушників і тим самим захистити справедливість. Так що і тут «лайка» — зовсім не негатив, а конструктивна форма захисту прав людей.

Коли західна людина говорить про державу, вона говорить «ми», вона себе ототожнює з державою. Людина зі Східної Європи і Центральної Азії дуже рідко говорить «ми», маючи на увазі свою державу. Вона завжди проводить чітку межу між «ми» (люди) і «вони» (влада). Вона себе жорстко відокремлює від влади, тоді як західна людина, як правило, цього не робить. Правозахисники ж намагаються зруйнувати бар'єр між «вони» і «ми». Вони намагаються сказати, що держава — це теж «ми». І ті, хто порушують права людини, — це ми ж, тому що держава складається з нас.

І що ще дуже важливо — саме правозахисники і правозахисні організації є одним з трьох типів «позасудових механізмів захисту прав людини» (крім державних і «змішаних» інститутів), визнаних і на національному, і на міжнародному рівні. Серед документів ООН є навіть Декларація № 53/144 від 9 грудня 1998 року, яку іноді називають «Маніфестом прав і обов'язків правозахисників». Саме правозахисники допомагають державі виконувати одну з найважливіших його функцій — захист прав і свобод людини і громадянина. Саме вони нагадують державі, навщо вона потрібна людям. І саме вони самі роблять те, що поки не встигає, не може, або не вміє робити держава в сфері захисту прав кожного з нас.

2. Правозахисники і влада

Правозахисник завжди готовий працювати з владою, якщо вона легітимна і не перетворилася на диктатуру. Якщо для когось влада — це ворог, то ми маємо справу вже не з правозахисником, а з революціонером, бунтарем. Я як правозахисник критикую владу там, де її потрібно критикувати, і хвалю там, де її потрібно хвалити. Незалежно від своїх особистих почуттів до тих чи інших політичних фігур ...

З публічної лекції відомого європейського правозахисника

Громадські активісти — правозахисники, екологи, інші активісти — це ті, хто насправді захищають владу від переродження, а отже, від падіння. Вони роблять владу більш людською. У країні, де правозахисники сидять в тюрмах,

влада не дуже міцна, навіть якщо це диктатура (вона рано чи пізно розвалиться). У країні, де багато правозахисних організацій і вони критикують владу, а влада до них прислухається і взаємодіє з ними, — влада впливова і авторитетна, а значить, сильна, — там не буде соціального вибуху. Роль правозахисників і громадських активістів — це ще й соціальне посередництво-модерація, що дозволяє уникати важких конфліктів і революцій. Це потрібно дуже чітко усвідомлювати.

Часто влада сама не розуміє, що правозахисники її зміцнюють. І намагається з ними сваритися. Замість того щоб підтримувати їх роботу і конструктивно з ними взаємодіяти.

Правозахисні організації пронизують свого роду соціальними нитками простір між владою і суспільством, дозволяючи людям захищати свої права, вирішувати проблеми і відчувати «можливість справедливості», що важливо для кожної людини. Вони створюють додаткові соціальні зв'язки. І влада стає не далекою і нелюдською, а більш зрозумілою і близькою людям, тому що вони бачать не тільки несправедливість, але й перемогу закону.

Правозахисники — це люди, які зробили свій вибір бути завжди між владою і людиною, в ролі щита і посередника. І при будь-якій владі вони будуть на цьому місці. А політики — це ті, чиєю метою завжди є влада. І якою би чудовою людиною не був політик, з моменту його приходу до влади, хоче він того чи ні, він неодмінно стане порушником прав людини. Така подвійна природа влади: вона не може не порушувати права людини, і вона зобов'язана їх захищати. І тому для нас, правозахисників, роботи завжди буде багато.

3. Захист прав людини як спосіб змінити систему

Ще кілька слів про *механізми* захисту прав людини.

Принципово важливо, щоб в національному законодавстві і на міжнародному рівні існували не тільки «записані права» («*матеріальні права*», статті конвенцій тощо), але й «*процедурні (процесуальні) права*» — різноманітність механізмів захисту прав людини (в т.ч. позасудові та недержавні форми: правозахисні організації, напівдержавні, напівгромадські комітети, комісії, круглі столи, переговорні площадки), щоб з їх допомогою можна було вирішувати питання не тільки на користь однієї людини, а для «невизначеного кола осіб» — через зміну закону або правозастосовної практики.

Захист прав людини — це не тільки нескінченні судові процедури та правові консультації, це не тільки правова просвіта, це ще й *зміна системи*. Правозахисник не той, хто безкоштовно допомагає стражденим. Правозахисна організація не благодійна богадільня для всіх, у кого немає грошей заплатити адвокату. Будь-яка правозахисна організація (і державна, і недержавна) — перш за все структура, яка думає про стратегічні зміни в законах або в правозастосовній практиці, таких, які в цілому покращують ситуацію з правами людини (завдяки чому виграє кожна окрема людина!). Для правозахисників принципово важливо вирішення цих стратегічних питань. Якщо будуть ефективно працювати правові системи і механізми дійсно будуть зовсім іншими, тоді не потрібні будуть тисячі безкоштовних адвокатів, які сидять на прийомі та нескінченно консультують людей. З моєї точки зору, 90% порушень прав людини відбуваються на самому низовому рівні (паспортні столи, спілкування людини з представником міліції, питання доступу до простої інформації в адміністраціях різного рівня і отримання дуже простих довідок і документів, які потрібні людині в повсякденному житті), ці порушення можна дуже швидко й ефективно вирішити, причому не для однієї людини, а відразу для мільйонів.

Рішення *стратегічних завдань* і є *способом захисту прав людини*, механізмом поліпшення ситуації з їх дотриманням.

**Що ж з усім цим
робити юним
(і не дуже)
правозахисникам?**

Все вищевикладене жодною мірою не претендує на те, щоб бути всеосяжним посібником з усіх аспектів теорії прав людини. Моє завдання швидше полягало в тому, щоб окреслити низку «силових ліній» — найважливіших аспектів дискусії, роздуми про права людини, з тим щоб в майбутньому кожен з вас зміг рухатися далі в правозахисній, громадській, суспільній або політичній діяльності.

Цей текст — результат багатьох років моєї роботи як тренера і чинного правозахисника, а також роботи моїх колег і друзів з Московської Гельсінкської групи, міжнародного Молодіжного правозахисного руху та інших правозахисних організацій.

Багато тез, що викладені тут, є досить спірними, радше, викликають нові запитання, чим дають якісь чіткі і однозначні відповіді. Якщо ви хочете в майбутньому серйозно займатися правозахисною діяльністю (як активіст, дослідник, тренер або викладач), то найголовніше, про що вам потрібно пам'ятати — що взагалі вся ідея, концепція прав людини та правозахисного руху дуже молода, їй щонайбільше 50–60 років (а ось різним суспільним і громадським рухам — набагато більше). І саме нам (тим, хто вибере для себе правозахисний шлях в тому чи іншому вигляді) необхідно багато в чому продовжити створення та осмислення концепції прав людини, а також пошук відповідей на питання, які я виділив в цьому тексті.

Якщо вам захочеться дізнатися більше про права людини та методи їх просування і захисту, я та мої колеги будемо раді продовжити діалог.

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ

ПРАВА ЛЮДИНИ



«Анонси правозахисних подій
Центру громадянських свобод
fb.com/pg/ccl.org.ua/events/



«Волонтерство про права
людини»
ccl.org.ua/staty-volonterom/

Наші контакти
E-mail: CCL.ORG.UA@GMAIL.COM
FB: FB.COM/CCL.ORG.UA